

Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень  
УДК 340.12:342.7

**Панкевич Олег Зіновійович**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
старший науковий співробітник*

*Львівської лабораторії прав людини і громадянина  
Науково-дослідний інститут державного будівництва  
та місцевого самоврядування*

*Національної академії правових наук України*

**Pankevych Oleh**

*PhD in Law, Associate Professor,  
Senior Researcher of the*

*Lviv Laboratory of Human and the Citizen Rights  
Research Institute of State Building and Local Government of the  
National Academy of Legal Sciences of Ukraine  
ORCID: 0000-0002-6636-1330*

**Гаврильців Марія Теодорівна**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри загально-правових дисциплін  
Інституту права*

*Львівський державний університет внутрішніх справ*

**Havryltsiv Mariya**

*PhD in Law, Associate Professor,  
Associate Professor of the Department of General Legal Disciplines  
Institute of Law  
Lviv State University of Internal Affairs  
ORCID: 0000-0002-6735-7181*

**ПРЕЦЕДЕНТНА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ  
ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ (ДО  
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ)  
THE PRECEDENT PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF  
HUMAN RIGHTS REGARDING THE PROTECTION OF  
ENVIRONMENTAL RIGHTS (TO GENERAL THEORETICAL  
CHARACTERISTICS)**

*Анотація.* Вступ. У наш час людина нерідко потерпає від шкідливого впливу негативних чинників антропогенно зміненого довкілля. Тому вона потребує захисту, зокрема шляхом офіційного закріплення права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище. Проте можливості національних правових систем виявилися недостатніми для вирішення проблем захисту людських прав в умовах небезпечних екологічних (зокрема, кліматичних) змін, тому звернення до Європейського суду з прав людини є потенційно важливим інструментом у цій царині.

*Мета.* Метою статті є аналіз прецедентної практики ЄСПЛ щодо захисту екологічних (зокрема «кліматичних») людських прав.

*Результати.* Справи екологічного характеру, зважаючи, що право на безпечне для життя та здоров'я довкілля в Конвенції не закріплене, переважно розглядаються у контексті таких статей Конвенції: ст. 2 (право на життя); ст. 3 (заборона катування); ст. 6 (право на справедливий суд); ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя); ст. 10 (свобода вираження поглядів); ст. 11 (свобода зібрань та об'єднання); ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту); ст. 14 (заборона дискримінації); ст. 1 Протоколу № 1 (право мирно володіти майном).

*Практика Страсбурзького суду у справах щодо навколишнього середовища є важливим внеском у те, що називають «озелененням» міжнародного права прав людини.*

*Для європейської системи захисту прав людини розгляд саме «кліматичних» справ став поворотним пунктом розвитку прецедентної практики ЄСПЛ, в процесі чого Суд намагався розробити більш релевантний підхід до різноманітних питань Конвенції, що виникають в контексті змін клімату.*

*Перспективи. На нашу думку, 9.04.2024 р. ЄСПЛ вдалося впоратися із щойно зазначеним завданням, але істинність цього твердження потребує окремого доведення у подальших наукових розвідках.*

**Ключові слова:** *екологічні права, Європейський суд з прав людини, «кліматичні» справи.*

**Summary.** *Introduction. Nowadays, people often suffer from the harmful effects of the negative factors of the anthropogenically altered environment. Therefore, it needs protection, in particular by officially enshrining the right to a natural environment that is safe for life and health. However, the capabilities of national legal systems turned out to be insufficient to solve the problems of protecting human rights in the face of dangerous environmental (in particular, climate) changes, so the appeal to the European Court of Human Rights is a potentially important tool in this area.*

*Purpose. The purpose of the article is to analyze the precedent practice of the ECtHR regarding the protection of environmental (in particular, "climatic") human rights.*

*Results. Cases of an ecological nature, considering that the right to an environment safe for life and health is not enshrined in the Convention, are mainly considered in the context of the following articles of the Convention: Art. 2 (right to life); Art. 3 (prohibition of torture); Art. 6 (right to a fair trial); Art. 8 (right to*

*respect for private and family life); Art. 10 (freedom of expression); Art. 11 (freedom of assembly and association); Art. 13 (the right to an effective remedy); Art. 14 (prohibition of discrimination); Art. 1 of Protocol No. 1 (the right to peaceful possession of property).*

*The practice of the Strasbourg Court in environmental cases is an important contribution to what has been called the "greening" of international human rights law.*

*For the European human rights protection system, the consideration of "climate" cases in particular became a turning point in the development of precedent practice of the ECtHR, in the process of which the Court tried to develop a more relevant approach to various issues of the Convention arising in the context of climate change.*

*Prospects. In our opinion, on April 9, 2024, the ECtHR managed to cope with the just-mentioned task, but the truth of this statement requires separate proof in further scientific investigations.*

**Key words:** *environmental rights, European Court of Human Rights, "climatic" affairs.*

**Постановка проблеми.** У наш час, коли більшість екосистем в світі знаходяться на межі знищення, людина нерідко потерпає від несприятливого (шкідливого) впливу негативних чинників антропогенно зміненого довкілля. Тому вона потребує захисту, в тому числі шляхом офіційного закріплення права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

Водночас сьогодні можемо з сумом констатувати, що можливості національних правових систем виявилися явно недостатніми для вирішення проблем захисту людських прав в умовах негативних і небезпечних екологічних (зокрема, кліматичних) змін, тому звернення до Європейського

суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) видається потенційно важливим інструментом у цій царині [1, с. 63].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Різноманітні аспекти захисту екологічних прав людини досліджувалися такими вітчизняними та зарубіжними вченими, як Є. Алексеева [2], І. Войтюк [2], К. Гері [3], Т. Ейке [4], Х. Келлер [3], О. Кравченко [2], Є. Стратілат [5], О. Трагнюк [6], С. Шутяк [2], І. Яковюк [6] та інші.

**Метою статті** є аналіз прецедентної практики ЄСПЛ щодо захисту екологічних (зокрема «кліматичних») людських прав.

**Виклад основного матеріалу.** Як відомо, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та протоколи до неї не містять жодної згадки про екологічні права. Проте, аналіз практики Страсбурзького суду переконливо свідчить про можливість звернення до нього за захистом цих прав. Така можливість ґрунтується, на наш погляд, на одному з найфундаментальніших принципів, «викристалізованих» ЄСПЛ за весь період своєї діяльності у такому, вже аксіоматичному, формулюванні: «Конвенція є «живим інструментом», котрий повинен тлумачитися у *світлі сучасних умов*» (див., зокрема «*Airey v. Ireland*», «*Loizidou v. Turkey*»).

У вітчизняній науковій та навчально-методичній літературі справи в сфері екологічних прав та захисту довкілля, котрі розглядалися ЄСПЛ, умовно поділяють на три основні групи: справи стосовно впливу на довкілля, життя, здоров'я або власність об'єктів, що мають екологічно-небезпечного характер; справи про доступ й поширення інформації щодо стану довкілля; справи щодо участі громадськості й доступу до правосуддя [2, с. 57].

Розглянемо деякі з цих справ детальніше.

*Ст. 2 Конвенції.* Вперше питання про порушення права на життя у контексті екологічних загроз було розглянуто ЄСПЛ у справі «*Guerra and Others v. Italy*» [7]. У справі «*Öneryıldız v. Turkey*» зміст скарги полягав у

тому, що національні органи влади не зробили всього, щоб запобігти загибелі близьких родичів заявника в аварії на муніципальному сміттєзвалищі. Суд зазначив, що ст. 2 «встановлює *позитивне зобов'язання держав* вживати відповідних заходів для захисту життя тих, хто перебуває під їхньою юрисдикцією... це зобов'язання слід тлумачити як таке, що застосовується в контексті будь-якої діяльності, публічної чи ні, в якій право на життя може бути поставлене під загрозу, і тим більше у випадку промислової діяльності, яка за своєю природою є небезпечною, такою, як робота місць збору відходів (п.71) [8]. Отже, в цьому рішенні, де *уперше було визнано порушення статті 2 у контексті екологічних факторів*, Велика палата ЄСПЛ по суті інтерпретувала право, встановлене цією статтею, як «*право на захист життя*».

*Ст. 8 Конвенції*. Загально визнано, що справа «*Powell and Rayner v. The United Kingdom*» стала *відправною точкою* для захисту ЄСПЛ права на сприятливе довкілля в рамках права на повагу до свого приватного і сімейного життя, що надалі вилилося в низку рішень такого виду. Зауважимо також, що Суд тут ще раз наголосив на необхідності «*дотримуватися справедливого балансу між конкуруючими інтересами особи і суспільства в цілому* (п. 41) [9], що засвідчує прихильність до постулатів ліберального комунітаризму, який, як відомо, є своєрідною спробою подолати концептуальні обмеження лібералізму і комунітаризму [10, с. 130-131].

Гадаємо, цікавою є статистична інформація, яку наводять судді (J.-P. Costa, G. Ress, R. Türmen, B. Zupančič, E. Steiner) в своїй спільній окремій думці щодо рішення по справі «*Hatton and Others v. the United Kingdom*» про те, що «*ідіома «захист навколишнього середовища» («environmental protection»)* міститься в 57 справах (ЄСПЛ), а словосполучення «*екологічні людські права» («environmental human rights»)* *вперше з'являється у (цьому) рішенні більшості»* [11].

Отже, ЄСПЛ, додержуючись динамічного та еволюційного підходу щодо тлумачення положень Конвенції – стрижневого акта європейської правозахисної системи і спираючись на доктрину «живого інструмента», де-факто визнає право на безпечне та здорове довкілля та здійснює його реальний захист. Промовистим свідченням останнього є те, що пошук у HUDOC – базі даних прецедентного права Суду – показує, що Страсбурзькі органи вже винесли понад 300 рішень у справах, які стосуються проблем навколишнього середовища [4].

Особливої уваги заслуговує той факт, що нещодавно – 9 квітня 2024 року – Велика палата ЄСПЛ в одному й тому ж складі розглянула *три перші за всю його історію* справи щодо впливу зміни клімату на права людини.

У справі «*Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others*» заявники – група португальських дітей і молодих людей – стверджували, що мало місце порушення 33 (!) державами-відповідачами статей 2, 3, 8 і 14 Конвенції внаслідок існуючих і серйозних майбутніх наслідків зміни клімату, зокрема у зв'язку з хвилями спеки, лісовими пожежами та димом від лісових пожеж, які вплинули на їхнє життя, добробут, психічне здоров'я та зручності їхніх будинків (п. 3) [12].

У справі «*Carême v. France*» заявник стверджував, що Франція вжила недостатніх заходів для запобігання зміні клімату, і що ця неспроможність призвела до порушення його права на життя й права на повагу до його приватного та сімейного життя [13].

Зважаючи на те, що у щойно вказаних справах з процедурних причин заяви були визнані Судом неприйнятними, зосередимо свою увагу на деяких положеннях Рішення у справі «*Verein Klima Seniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*», в якій заявниці (асоціація жінок похилого віку і чотири окремі членкині цієї асоціації) стверджували, що кліматична політика Швейцарії створює для них, як літніх жінок, загрозу впливу на здоров'я майбутніх хвиль спеки – аж до летальних наслідків.

На початку Суд зазначає, що «зміна клімату є однією з найактуальніших проблем нашого часу (...) згубні наслідки зміни клімату порушують проблему розподілу тягаря між *поколіннями* і найбільше впливають на *різні вразливі групи суспільства*, які потребують особливої турботи та захисту з боку влади» ( п.410) [14]. У цій заяві ЄСПЛ, як бачимо, виразно проявляються комунітаристські мотиви, які з огляду на специфіку кліматичних справ мають явну перевагу над постулатами класичної ліберальної ідеології з її прихильністю до індивідуалістських потреб і запитів [6].

Порушуючи надзвичайно важливу концептуальну проблему поділу влади у демократичному суспільстві, Суд наголошує, що «судове втручання ... не може замінити дії, які повинні вживатися законодавчою та виконавчою гілками влади. Проте демократія не може бути зведена до волі більшості виборців і обраних представників, нехтуючи вимогами верховенства права. Тому компетенція національних судів і Суду доповнює ці демократичні процеси. Завданням судової влади є забезпечення необхідного нагляду за дотриманням правових вимог (п.412)» [14].

Важко не погодитись з тим, що «конкретний характер проблем, які виникають у зв'язку зі зміною клімату з точки зору порушених питань Конвенції, *досі не розглядався в прецедентному праві Суду*. Незважаючи на те, що екологічна прецедентна практика Суду на сьогоднішній день може запропонувати певні вказівки, існують *важливі відмінності між правовими питаннями, які виникають у зв'язку зі зміною клімату, і тими, що розглядалися досі*» (п. 414)» [14].

*По-перше*, немає єдиного чи конкретного джерела шкоди. *По-друге*, викиди викликають шкідливі наслідки в результаті складного ланцюга ефектів. Ці викиди не зважають на державні кордони (п. 416). Вочевидь, ці питання тісно пов'язані з *екстериторіальною юрисдикцією та транскордонною шкодою для навколишнього середовища* (адже зміна



клімату може бути «смертю від тисячі порізів», яку важко пояснити викидами будь-якої однієї держави» [3]). *По-третє*, цей ланцюг наслідків є складним і більш непередбачуваним з точки зору часу та місця, ніж у випадку інших викидів конкретних токсичних забруднюючих речовин. (п. 417). *По-четверте*, джерела викидів парникових газів не обмежуються конкретними видами діяльності, які можна назвати небезпечними (п.418). *По-п'яте*, боротьба зі зміною клімату та її зупинка не залежить від прийняття конкретних локальних чи односекторальних заходів (п.419). *По-шосте*, хоча виклики боротьби зі зміною клімату є глобальними, як відносна важливість різних джерел викидів, так і необхідна політика та заходи, необхідні для досягнення належного пом'якшення та адаптації, можуть певною мірою відрізнятися в одній держави від іншої залежно від таких чинників, як структура економіки, географічні та демографічні умови та інші суспільні обставини (п. 421)» [14].

Через ці *фундаментальні відмінності* видається цілком логічним висновок Великої палати про те, що «було б ані адекватним, ані доцільним дотримуватися підходу, який полягає в прямому перенесенні існуючого екологічного прецедентного права на контекст зміни клімату. (...) Таким чином, у цій справі, черпаючи певне натхнення з принципів, викладених в існуючій прецедентній практиці, Суд намагатиметься розробити більш відповідний та адаптований підхід до різноманітних питань Конвенції, які можуть виникнути в контексті змін клімату» (п. 422) [15].

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Справи екологічного характеру, зважаючи, що право на безпечне для життя та здоров'я довкілля в Конвенції не закріплене, переважно розглядаються у контексті таких статей Конвенції: ст. 2 (право на життя); ст. 3 (заборона катування); ст. 6 (право на справедливий суд); ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя); ст. 10 (свобода вираження поглядів); ст. 11 (свобода зібрань та об'єднання); ст. 13 (право на ефективний засіб правового

захисту); ст. 14 (заборона дискримінації); ст. 1 Протоколу № 1 (право мирно володіти майном).

Можна впевнено стверджувати, що практика Страсбурзького суду у справах щодо навколишнього середовища є важливим внеском у те, що зазвичай (E. Stratilati) [5] називають «озелененням» («greening») міжнародного права прав людини.

Гадаємо, що для європейської системи захисту прав людини розгляд саме так званих «кліматичних» справ став поворотним пунктом розвитку прецедентної практики ЄСПЛ, в процесі чого Суд намагався розробити новий, більш релевантний підхід до різноманітних питань Конвенції, що виникають в контексті змін клімату. На нашу скромну думку, 9 квітня 2024 року ЄСПЛ вдалося впоратися із щойно зазначеним завданням, але істинність цього твердження, ясна річ, потребує окремого доведення у подальших наукових розвідках.

### Література

1. Панкевич О., Гаврильців М. Концепція захисту екологічних прав у практиці Страсбурзького суду: деякі загальнотеоретичні та філософсько-правові аспекти. *Право України*. 2023. № 6. С. 51-68.

2. Права людини та охорона довкілля : навч.-метод. посіб. для тренерів (суддів-викладачів) / С. В. Шутяк, Є. А. Алексєєва, І. А. Войтюк та ін. ; за заг. ред. О. В. Кравченко. Львів : Вид-во «Компанія "Манускрипт"», 2016. URL: <http://epl.org.ua/human-posts/prava-liudyny-ta-okhorona-dovkillia-navchalno-metodychnyi-posibnyk-dlia-treneriv-suddiv-vykladachiv/#modal-popup-document> (дата звернення: 27.07.2024).

3. Keller H., Heri C., The Future is Now: Climate Cases Before the ECtHR. *Nordic Journal of Human Rights*. 2022. № 40 (1). P. 153-174.

4. Eicke T. Human Rights and Climate Change: What Role for the European Court of Human Rights (Goldsmiths University Inaugural Annual

Human Rights Lecture, 2 March 2021). URL: <https://rm.coe.int/human-rights-and-climate-change-judge-eicke-speech/1680a195d4> (дата звернення: 02.07.2024).

5. Stratilati E. M. The practice of the European Court of Human Rights on environmental issues. *Iustinianus Primus Law Review*. 2019. Vol. 10, Is. 2. 8 p. URL: <http://pf.ukim.edu.mk/wp-content/uploads/2020/02/1.-Elena-Mihajlova-Stratilati.pdf> (дата звернення: 19.04.2024).

6. Трагнюк О. Я., Яковюк І. В. Деякі питання виконання Україною зобов'язань за угодою про асоціацію з ЄС у сфері запобігання змінам клімату. Актуальні проблеми імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС : монографія. За ред. М. Микієвича. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 164-178.

7. Judgment in the Case of «Guerra and Others v. Italy» (116/1996/735/932), 19.02.1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58135> (дата звернення: 12.07.2024).

8. Judgment in the Case of «Öneryildiz v. Turkey» (Application no. 48939/99), 30.11.2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-67614> (дата звернення: 12.07.2024).

9. Judgment in the Case of «Powell and Rayner v. The United Kingdom» (Application no. 9310/81), 21.02.1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57622> (дата звернення: 26.07.2024).

10. Панкевич О.З. Лібералізм і комунітаризм: до питання про дві парадигми сучасної політико-правової філософії. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 3(4). С. 122-134.

11. Judgment in the Case of «Hatton and Others v. the United Kingdom» (Application no. 36022/97), 08.07.2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/Eng?i=001-61188> (дата звернення: 27.07.2024).

12. Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others (Application № 39371/20). Decision. Grand Chamber (9 April 2024). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233261> (дата звернення: 02.06.2024).

13. Carême v. France (Application № 7189/21). Decision. Grand Chamber (9 April 2024). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233174> (дата звернення: 08.06.2024).

14. Case of «Verein Klima Seniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland» (Application № 53600/20). Judgment. Grand Chamber (9 April 2024). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-209313> (дата звернення: 08.06.2024).

15. Панкевич О.З. 9 квітня 2024 року – знаковий день в історії розвитку концепції екологічних прав людини. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: матеріали наукового семінару* (21.06.2024 р.). Львів : ЛьВДУВС, 2024. С. 144-148.

### References

1. Pankevych O., Havryltsiv M. (2023). Kontsepsiia zakhystu ekolohichnykh prav u praktytsi Strasburzkooho sudu: deiaki zahalnoteoretychni ta filosofsko-pravovi aspekty. *Pravo Ukrainy*, 6, 51-68 [in Ukrainian].

2. Prava liudyny ta okhorona dovkillia: navch.-metod. posib. dlia treneriv (suddiv-vykladachiv). (2016). S. V. Shutiak, Ye. A. Aleksieieva, I. A. Voitiuk ta in.; za zah. red. O. V. Kravchenko. Lviv: Manuskrpt. URL: <http://epl.org.ua/human-posts/prava-liudyny-ta-okhorona-dovkillia-navchalno-metodychnyi-posibnyk-dlia-treneriv-suddiv-vykladachiv/#modal-popup-document> [in Ukrainian].

3. Keller, H., & Heri, C. (2022). The Future is Now: Climate Cases Before the ECtHR. *Nordic Journal of Human Rights*, 40 (1), 153-174.

4. Eicke, T. Human Rights and Climate Change: What Role for the European Court of Human Rights (Goldsmiths University Inaugural Annual Human Rights Lecture, 2 March 2021). URL: <https://rm.coe.int/human-rights-and-climate-change-judge-eicke-speech/1680a195d4>.

5. Stratilati E. M. (2019). The practice of the European Court of Human Rights on environmental issues. *Iustinianus Primus Law Review*, 10 (2). 8. URL: <http://pf.ukim.edu.mk/wp-content/uploads/2020/02/1.-Elena-Mihajlova-Stratilati.pdf>.

6. Trahniuk, O. Ya., & Yakoviuk, I. V. (2023). Deiaki pytannia vykonannia Ukrainoiu zoboviazan za uhodoiu pro asotsiatsiiu z YeS u sferi zapobihannia zminam klimatu. Aktualni problemy implementatsii Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta YeS: monohrafiia. Za red. M. Mykiiievycha. Lviv: LNU im. Ivana Franka, 164-178 [in Ukrainian].

7. Judgment in the Case of «Guerra and Others v. Italy» (116/1996/735/932), 19.02.1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58135>.

8. Judgment in the Case of «Öneryildiz v. Turkey» (Application no. 48939/99), 30.11.2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-67614>.

9. Judgment in the Case of «Powell and Rayner v. The United Kingdom» (Application no. 9310/81), 21.02.1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57622>.

10. Pankevych, O.Z. (2013). Liberalizm i komunitaryzm: do pytannia pro dvi paradyhmy suchasnoi polityko-pravovoi filosofii. *Pravo i hromadianske suspilstvo*, 3(4), 122-134 [in Ukrainian].

11. Judgment in the Case of «Hatton and Others v. the United Kingdom» (Application no. 36022/97), 08.07.2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/Eng?i=001-61188>.

12. Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others (Application № 39371/20). Decision. Grand Chamber (9 April 2024). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233261>.

13. Carême v. France (Application № 7189/21). Decision. Grand Chamber (9 April 2024). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233174>.

14. Case of «Verein Klima Seniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland» (Application № 53600/20). Judgment. Grand Chamber (9 April 2024). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-209313>.

15. Pankevych, O.Z. (2024). 9 kvitnia 2024 roku – znakovyi den v istorii rozvytku kontseptsii ekolohichnykh prav liudyny. *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta hromadianyna v umovakh viiny ta pisliavoiennyi period: materialy naukovooho seminaru* (pp. 144-148). Lviv: LvDUVS [in Ukrainian].